

A korai ómagyar kori *i* ~ *é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai*

BÁBA BARBARA

1. A korai ómagyar kori *i* ~ *é* szembenállás kronológiai és területi jellemzőiről a korábbi szakirodalomban jobbra csak bizonytalan utalásokat találunk, a jelenleg részletes nyelvjárástörténeti és hangtörténeti elemzése azonban — annak problematikus volta miatt — rendre elmaradt. Írásomban az *i* ~ *é* szembenállás területi sajátosságainak feltárásával kapcsolatos problémákat, nehézségeket járom körül, s igyekszem ehhez kapcsolódóan az ómagyar kori hangtani nyelvjárási jelenségekre vonatkozó, általában is érvényes tanulságokat megfogalmazni.

2. Az *i* ~ *é* szembenállást mutató lexémárokot nem könnyű azonosítani. Ennek egyfelől az — a korszakra általánosan jellemző — helyesírási következetlenség az oka, ami az *i* és *é* hangoknak a megfelelő rövid hangokéval megegyező jelölésében nyilvánul meg (KOROMPAY 2003: 289). A korai ómagyar kori *e*, *i*, *y* betűkkel jelölt adatok kvantitásának megítélésében ezért csupán azok későbbi hosszúságára, a mai többeli váltakozásokra és az egyes lexémák etimológiájára támaszkodhatunk (BÁRCZI 1958: 62, BENKŐ 1980: 116, 117, E. ABAFFY 2003: 331). Ennek az eljárásnak pedig szükségszerűen az a következménye, hogy bizonyos lexémák hangalakjának a változási folyamatait nem tudjuk megnyugtatóan felderíteni. Különösen erősen jellemzi ez a bizonytalanság a nyíltabbá válás által is érintett *i* ~ *ě* hangpár megnyúlásának rekonstruálását.

Az *i* ~ *é* szembenállás megragadásának nehézsége másfelől egy másik helyesírástörténeti problémából adódik, abból tudniillik, hogy az *i* (vagy az annak megfelelő *y*) az *ě* és talán az *é* hang lejegyzésére is használatos volt az egyes nyelvemlékekben (KOROMPAY 2003: 288, lásd erről bővebben BÁBA 2018). Felmerül tehát a kérdés, hogy az *i*-vel, *y*-nal írott adatok mögött valóban *i*-ző változatokat kell-e feltételeznünk, vagy pedig a helyesírás konzervativizmusának és egyfajta rendszerkényszernek az érvényesülése áll a jelölésmód hátterében (lásd ehhez BENKŐ 1980: 89–121).

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek területi sajátosságainak leírása a fentiekén túl azért is különösen problematikus, mert e különbségek mögött történeti tekintetben általában nem egynemű jelenségek húzódnak meg, hanem igen gyakran különböző jellegű hangváltozási folyamatokra mennek vissza. A nyelvtörténeti szempontból összetett jelenségek pedig természetesen területileg sem alkotnak többnyire összefüggő tömböt; hanem különböző időpontokban, különböző gócékból kiinduló, gyakran egymást átfedő jelenségnyalábokként tűnnek fel (vö. BENKŐ 1957: 74, 75, 76).

A más-más folyamatok eredményeként létrejött azonos hangalaki formák nyelvtörténeti felfejtése sok esetben szinte lehetetlen, ezért egymástól határozottan elkülönülő változástípusokról legfeljebb csak elvi szinten beszélhetünk. Ez egyrészt abból adódik, hogy egy-egy hangalak kapcsán nemegyszer többféle keletkezési-változási folyamat lehetőségével is számolhatunk, és másrészt ráadásul ezek a különböző folyamatok akár egymás hatását is erősíthették. Nyelvtörténeti szempontból ilyen heterogén jelenségnek tekinthető — több más ómagyar kori hangalaki kettősség mellett — a korai ómagyar korra visszamenő *i ~ é* szembenállás is. Ez a kettősség ugyanis BENKŐ LORÁND szerint a korábbi *é-k* zártabbá válása (pl. *szép > szíp*), a diftongusok kétirányú monoftongizációja (pl. *kejk > kék ~ kik*) és a nyíltabbá válásból keletkezett *i ~ ě* hangpár nyúlása (pl. *szegin > szegën > szegíny ~ szegény*) következtében egyaránt létrejöhetett (BENKŐ 1957: 75, BÁRCZI 1967/2002: 154, 169–170, E. ABAFFY 2003: 606, JUHÁSZ 2018: 328–329).

Ebből adódóan a jelenség tárgyalásakor többféle változási iránnyal kell számolnunk, s minthogy ezek meghatározásához nincsenek egzakt fogódzóink, ezen a téren leginkább csak a valószínűség különböző fokán álló feltevéseket fogalmazhatunk meg a konkrét vizsgálataink során is. Az *i ~ é* szembenállást az alábbiakban a korai ómagyar kor helynevei alapján készült hang- és helyesírás-történeti adatbázisra támaszkodva végzem el. E szócsoport kiemelt szerepét a hangtörténeti vizsgálatokban nemcsak a korszak forrásadottságai indokolják — az tudniillik, hogy a helynevek tömegesen maradtak fenn a szórványemlékekben —, hanem emellett az is, hogy időhöz és helyhez kötésük többnyire nagy pontossággal elvégezhető.

3. Megítélésem szerint a legfontosabb támpontok az alábbiak lehetnek.

3.1. A helynevek a magyar nyelvben alakulhattak közszoói előzményből, személynévből, és lehetnek más nyelvekből származó jövevénynevek is. Amennyiben a helynév alapjául szolgáló nyelvi elemnek (közszoónak, személynévnak, szláv, német stb. helynévnek) az adatai a korábbi forrásokban túlnyomórészt *e*-vel vannak jelölve (illetve az etimológiai előzmény nyíltabb hangzású lehetett), az *i*-vel, *y*-nal jelölt (többnyire később feltűnő) helynévi adatok kapcsán a zártabbá válást valószínűsíthetjük. De természetesen azzal a lehetőséggel ez esetben

is számolnunk kell, hogy az *i* ~ *y*-os adatok bizonyos esetekben csak helyesírási sajátosságot tükröznek, s mögöttük *ě* hangérték rejlik.

Az Abaúj vármegyei *Perény* településnévről például tudjuk, hogy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szláv eredetű személynévi megfelelők (vö. szb.-hv. *Prven* szn.) alapján a magyar nyelvi elsődleges alapalakról is a második szótagi nyíltabb magánhangzós (*ě*-s) ejtést feltételezhetjük. A helynév korai adatai ezt támasztják alá (1220/1550, 1260, 1327, 1334: *Puruen*, v., [1272–1290], 1317, 1327, 1332, 1332–1335/PR.: *Peruen*, 1295/1346/1401, 1296>1364, 1312/1314/1323, 1330, 1331, 1333: *Perwen*, t., v., 1296>1364, 1317>1416, [1318 k.], 1319, 1321/1325>1393, 1321/1373/XVIII., 1327, 1328, 1328/1348, 1329, 1329/393, 1338: *Peren*, t., 1316: *Purwen*, 1332/1830: *Perven*, KMHsz. 1: 222). Az *i*-vel, *y*-nal írott formák kisebb számban és később, leginkább a 14. században bukkannak fel (pl. 1299, 1322>1340, 1325, 1330, 1332: *Peryn*, 1305: *Puruin*, 1311: *Purín*, 1318: *Purwyn*, 1329: *Pirin*, 1329/1335: *Perim*, 1330: *Puryn*, KMHsz. 1: 222).¹

Végső soron kétségkívül közszoí alapszóból alakult helynéven látjuk ugyan ezt a jelenséget például a Beszterce vidéki *Péntek* településnév (1332–1336/PR.: *Pintuk* ~ *Pyntuk*, KMHsz. 1: 221) esetében (a név ugyanakkor közvetlenül egy *Péntek* személynévre is visszamehet, vö. ÁSz.). A helynév alapjául szolgáló *péntek* köznév feltehető forrása valamely déli szláv nyelv, vö. pl. szb.-hv. *pétak*, szln. *pétek*, blg. *pétak* (TESz., Kniezsa 1955: 413).

Szláv jövevénynév esetében tapasztalunk hasonló relációkat az *Eszék* településnév hangalakjában. Az *Eszék* helynév déli szláv eredetű, s mind a megfelelő szerbhorvát előzmény (vö. szb.-hv. *Ősek* ~ *Ősijek*, FNESz.), mind a helynév korai adatai (1196>1454, 1330, 1332–1335/PR.: *Ezeek*, *Essek*, KMHsz.: 1: 93) az eredeti nyíltabb ejtést valószínűsítik. Az egyetlen *y*-nal írt, s ez alapján talán zártabb ejtést tükröző adat csak a 14. században bukkan fel (1339: *Ezyk*, KMHsz. 1: 93).

3.2. Az *í* ~ *é* szembenállás kialakulásának egy további forrása az illabiális utótagú (*ei*) diftongusok kétirányú monoftongizációja (pl. *Kékegy* [1290 k.]: *Keykug*, [1292–1297]: *Kykug*, 1332–1335/PR.: *Kykugh*, 1383: *Kekegh*, KMHsz. 1: 148, Baranya vm., *Bény* 1262: *Beyn*, 1273/1356: *Ben*, [1254–1259]/1398: *Been*, 1320/1633: *Bin*, +1135/1262/1566: *Byn* (Esztergom vm., Gy. 2: 227). E nevekben a diftongus egykori meglétét az *ey* írásmódú alakok valószínűsítik. *Bény* esetében a hosszú magánhangzót betűkettőzés is jelzi. Ezeknek a neveknek a változási folyamatait azonban azért nehéz megítélni, mert adott esetben nemcsak azt tehetjük

¹ Ehhez hasonló változási irányt feltételezhetünk például a *Bökény*, *Etény* vagy a *Kenéz* helynevek esetében, amelyek szintén pusztá személynévből keletkeztek magyar névadással: *Bökény* 1296/1393: *Bukyn* ~ 1289: *Buken* (Zala vm., Cs. 3: 38, ÁSz.), vö. 1111: *Buquen* szn. (FNESz., ÁSz.); *Etény* 1266: *Etyñ* ~ 1276 P.: *Ethen* (Gy. 1: 895, Csongrád vm., ma Hetényegyháza), vö. 1180 k.: *Heten* szn. (FNESz., ÁSz.); *Kenéz* 1237/1484: *Kyniz* ~ 1323: *Kenez* (Cs. 2: 763, FNESz., Vas vm.), vö. 1267: *Kenez* szn. (FNESz., ÁSz.).

fel, hogy a diftongusos formából *i-ző* és *é-ző* változatok alakultak ki, hanem akár azt is, hogy a diftongusos formából létrejött *é-ző* alak vált később zártabbá.

3.3. Ha valamely, *é*-t tartalmazó helynév előzményének (közszónak, személynévnek, idegen nyelvbeli helynévnek) az adatai nagyrészt *i*-vel, illetve *y*-nal vannak jelölve, felmerülhet a gyanú, hogy a névben az *i* > *é* változás következett be. Az ide vonható nevek jellemzői viszont azt sejtetik, hogy esetükben nem pusztán hangtani változásról lehet szó.

Bizonyos *i*-ző adatok koraisága ugyanis azzal is összefüggésben állhat, hogy a szlávban gyakori *-in* képző a magyarban a többi *-ány/-ény* végű településnév hatására *-ény* végződésűvé alakult, például szl. *Sajtin* > m. *Sajtény* (vö. BÉNYEI 2012: 106–107). Ezzel számolhatunk továbbá *Lébény* és *Trencsén* esetében is, amint ezt az adatokból láthatjuk (1267: *Liben* ~ 1208: *Libin, Libyn*, Cs. 3: 683, vö. cseh *Libín* hn., le. *Lubin* hn., FNESz.; 1208: *Trincin* ~ 1243: *Trenchen*, FN. 79, Trencsén vm.).² Márpedig ez a változási folyamat az itt tárgyalt nevek esetében tulajdonképpen szláv nyelvi alakok magyar nyelvi adaptációjára utal, ami az *i*-vel, illetve *y*-nal jelölt adatokra nézve azok magyar névrendszerhez való tartozását (vagy a bennük lejegyzett *i*, illetve *y* betűk *i* hangértékét), s egyúttal az *i* ~ *é* szembenállás azonos nyelvhasználói körben való meglétét kétségessé teszi.

3.4. A változások lezajlásának megítélésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá azt a körülményt sem, hogy az előzményül szolgáló nyelvi elem (közszó vagy személynév) gyakran maga is adatható *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel is írva, pl. *Herény* 1263: *Herin* ~ 1271: *Heren* (Cs. 2: 755, Vas vm.), vö. *1271/1273: *Heren*, *1295/1295: *Herin* szn. (ÁSz., FNESz.); *Szécsény* 1346: *Zychyn* ~ 1386: *Zechen* (Cs. 2: 795, Vas vm., ma Vasszécseny), vö. 1138/1329: *Scecen*, 1237–1240: *Scechyn*, 1292–1297: *Zechyn* szn. (ÁSz., FNESz.); *Gyümölcsényes* +1214: *Gumulsinus* (HA. 4: 58), vö. 1296/1313: *gymilchyn*, a. (HA. 4: 58), 1332: *Gumulchynbukur*, dum. (HA. 4: 47), 1255: *gymulchen*, a. (KMHsz. 1: 119), 1313: *Gyumulchen*, dum. (KMHsz. 1: 119; vö. **jemilčen*, WOT.). Ez persze természetes is, mivel a beszélők számára a megfelelő személynevek, helynevek és közszavak etimológiai összetartozása világos volt, és ezáltal az ejtésük is hasonló lehetett.

4. Az ómagyar kori *i* ~ *é* kettősség elemzésében mutatkozó nehézségek minden bizonnyal szerepet játszanak abban, hogy BENKŐ LORÁND a szembenállás területi sajátosságainak meghatározásában óvatosan fogalmaz annak ellenére, hogy korai nyelvemlékeinkből számos példát idéz ő maga is a nyelvjárási kettősség

² Ez a sajátosság pedig a többi *i* ~ *é* szembenállást mutató adat között nagy számban jelen lévő *-ény* végződésű névre is felhívja a figyelmet: felmerülhet ugyanis ezek nagy arányú jelenléte miatt, hogy a szembenállást az *-ény* végződés analógiás hatása is fokozza. Kérdéses ugyanakkor, hogy a képzőt mikortól lehet *-ány/-ény* alakúnak tekinteni, mivel annak magánhangzója eredetileg a tőként álló lexéma utolsó magánhangzója, illetve tővéghangzója volt, amihez az *-ny* képző kapcsolódott.

jelenlétére. Ebből „a nagyszámú, de meglehetősen kuszált nyelvi anyagból többkevesebb biztossággal bontakozik ki” véleménye szerint az, hogy az ómagyar korban a nyelvjárástípusok többségében az *é*-zés volt az uralkodó tendencia, az észak- és nyugat-dunántúli, valamint a nyírségi-szamosháti területeken azonban *í*-ző góccokat feltételezhetünk (1957: 75). Ezt mutatják ugyanis a kései ómagyar kori és a későbbi évszázadok forrásainak, így például a Szalkai glosszáknak (1490: *ydes, myrgewel* stb., BENKŐ 1957: 75), a Soproni leveleknek (1588: *leghjnt, azjrt*, 1598: *wigire, tórwint*, BENKŐ 1957: 89) és a Szatmári iratoknak (1567: *meg tekintuin, liuin*, 1579: *menediketh, mikippen* stb., BENKŐ 1957: 90) az *í*-ző adatai. Ugyancsak a keleti területek 16. századi *í*-zéséről vall a Bihar megyei Halábori Bertalan által másolt Döbrentei-kódex (1508: *mirhetlen, lilek, itilni*, DöbrK. 153, 157), a Szatmár megyei Szinyérváralján született Erdősi Sylvester János-féle Újtestamentum-fordítás (1541: *nipnek, righen, ighirt*, E. ABAFFY 2003: 606) és Grammatika (1539: *iecczifit, feijr*, GH. 36, 112), valamint a két Telegdynek Bihar–Szabolcs–Szatmárra lokalizálható nyelve (1589: *Iltesse, egisigben, kultik*) (PAPP 1963: 144–148, E. ABAFFY 2003: 606).

5. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő, a korai ómagyar kori helynévi adatokra támaszkodó hang- és helyesírás-történeti adatbázis³ több mint ezer korai ómagyar kori, az *í* ~ *é* szembenállás körébe vonható adatot tartalmaz. Ez a nyelvi anyag a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolja azt a BENKŐ által a kései ómagyar korra tett megállapítását, hogy az *é*-zés a nyelvjárástípusok zömében domináns lehetett az *í*-zéssel szemben, ám az *í*-ző jellegű nyugati és keleti gócpontokat egyelőre igazolni nem tudjuk, mivel ezekről a területekről még több megye névanyaga hiányzik. Az *í* ~ *é* szembenállás vizsgálatához ezért ezen az adatbázison túl további forrásként CSÁNKI DEZSŐ⁴ és FEKETE NAGY ANTAL Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs., FN.) című munkáját, NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései című művét (1997), valamint ORTVAY TIVADAR Magyarország régi vízrajza a

³ Az adatbázis a következő területekről tartalmaz névadatokat: Abaúj, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád, Csongrád, Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör, Győr, Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő, Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest, Pilis vármegye.

⁴ Hozzá kell tennünk azonban, hogy az általa eredetiben fennmaradt oklevelekként feltüntetett diplomák más forrásokban gyakran csak másolt oklevelekként vannak megjelölve. A Bökény település nevét tartalmazó, 1296-ból származó diploma például CSÁNKI művében eredeti oklevélként jelenik meg, FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára viszont másolt oklevélként tünteti fel ugyanezt (1296: *Bukyn*, Cs. 3: 38, Zala vm., 1296/1393: *Bukyn*, ÁSz.). Mindkét szerző a ZalaOkl. forrásra hivatkozva közli az adatot, ahol a következőket olvashatjuk: „A zalavári conventnek «Georgius filius Johannis de Rayk» részére 1393-ban készült átiratából; melynek eredetije megvan a Rajky cs. ltárában.” (ZalaOkl. 1: 113).

XIII-ik század végéig című munkáját (1882) használtam fel. Erre az adatállományra (mintegy 1500 *i ~ é* szembenállást mutató nyelvi elemre) támaszkodva a következőkben e jelenség területi sajátosságairól igyekszem néhány megfigyelést tenni.

5.1. A nyugat-dunántúli régió ómagyar kori *i ~ é* szembenállásáról vallott elképzelések az adatok alapján részben a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolódni látszanak. Ezen a területen ugyanis már a 13. században felbukkannak olyan *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel jelölt adatok, amelyek alapján az *i ~ é* kettősség kibontakozásának lehetőségét feltételezhetjük, például *Körtvély* 1266/1269: *Kurtuil ~ 1208/1359: Kurtuel* (Gy. 4: 155, Moson vm.), *Réti* 1210: *Rethi ~ 1291/1295: Ryty* (Gy. 2: 621, Győr vm.), *Legénytő* 1230: *Leginthov ~ 1240: Legentou* (Cs. 3: 682, Moson vm.), *Széplak* 1262: *Syplak (Scyplak) ~ 1313: Sceplok* (Cs. 3: 632, Sopron vm.), *Hidegséd* 1274: *Hydegysd ~ 1281: Hydegshed* (Cs. 3: 610, Sopron vm.), *Hídvég* 1280: *Hyduig ~ 1265: Hydwegh* (Cs. 2: 756, Vas vm.), *Hölgyész* 1290: *Hyulgyz ~ 1425: Helges* (Cs. 2: 757, Vas vm.), *Ecsér* 1236: *Echyr ~ 1082: Echer* (Zala vm., Cs. 3: 48).

Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a korai ómagyar kori adatok alapján a terjedés góciának kijelölésére nem vállalkozhatunk, mivel olyan 13. századi adatokat, amelyek az *i ~ é* kettősség egykori meglétére utalhatnak, a nyelvterület más részeiről is bőséggel idézhetünk.

Ezt a kettősséget feltételezhetjük számos személynévi (pl. *Bél* 1274: *Byl ~ 1300: Beel*, Gy. 3: 179, Hont vm.; *Dezsér* 1208: *desir ~ 1352: Deser*, FN. 108, 109, Trencsén vm.; *Edelény* 1283: *Edelin ~ 1435: Edelen*, Cs. 1: 165, Szepes vm.; *Perény* 1299: *Peryn ~ 1260: Puruen*, KMHsz. 1: 222, Abaúj vm.; *Etény* 1266: *Etyn ~ 1276 P.: Ethen*, Gy. 1: 895, Csongrád vm., ma Hetényegyháza; *Hetény* 1258: *Hetyn ~ 1223: Heten*, Gy. 3: 421, Komárom vm.; *Kereskény* 1240: *Keryskyn ~ 1289: Keresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm.; *Réva* 1254: *Reva ~ Ryua*, Cs. 2: 252, Szerém vm.; *Szebegény* 1280: *Zebegin ~ 1280: Zebegén*, KMHsz. 1: 250, Baranya vm.; *Zéla* 1292: *Zyla ~ [1309–1313]: Zela*, Gy. 4: 489, Nyitra vm.), nemzetség- vagy törzsnévi eredetű helynév adatai alapján (pl. *Vezekény* 1240: *Vezekyn ~ 1269: Wezeken*, KMHsz. 1: 299, Bars vm.; *Alkér* 1272: *Olkyr ~ 1274/1399: Olker*, Gy. 2: 481, Gömör vm.; *Tétény* [1257–1259]: *Tetyn ~ 1228/1488: Thethen*, Gy. 4: 577, Pest vm.) (az etimológiákhoz lásd a FNESz. megfelelő szócikkeit).

Az *i ~ é* szembenállást tükrözhetik emellett sok közszoói eredetű helynév adatai is (pl. *bérc* 1296: *birch ~ 1238/1296–1301: beerch*, HA. 2: 29, erdélyi Fehér vm. alsó része; [1265]/1265: *byrch ~ 1295: berch*, HA. 3: 23, Heves vm.; 1227: *birch ~ berc*, HA. 4: 43, Nógrád vm.; *Gyümölcsényes* +1214: *Gumulsinus*, HA. 4: 58, Nyitra vm.; *Fehér-patak* 1291: *Feyrpatak*, Ortway 1: 311, Szepes vm.; *Hadrév* 1270: *Hodryv ~ 1339: Hodrew*, Cs. 5: 707, Torda vm.; *Hegyriéve* 1214: *Hegyriue*,

Ortvay 1: 369, Ung vm.; *Fehér-tó* 1256: *Feyrthow*, Ortvay 1: 311, Torontál vm.; *Kékegy* [1292–1297]: *Kykug* ~ 1383: *Kekegh*, KMHsz. 1: 148, Baranya vm.; *Hidvége* 1287: *Hydwyge*, KMHsz. 1: 129, Baranya vm.).

A fentiek mellett a jövevénynevek között is találunk olyan adatokat, amelyek az *í ~ é* szembenállás körébe vonhatók (pl. *Nemcsény* 1284: *Nimchin* ~ 1258 > 1382: *Nempchen*, KMHsz. 1: 199, Bars vm.; *Szebelléb* 1291: *Zeebhelyb* ~ 1156: *Scebechleb*, Gy. 3: 249, Hont vm.).

A fenti adatok tehát azt mutatják, hogy a magyar nyelvterület északi (pl. Gömör, Abaúj, Nógrád, Szepes vm.), keleti (pl. erdélyi Fehér, Torda vm.) és déli területeiről (pl. Baranya, Szerém vm.) is idézhetünk a jelenségre példákat.

5.2. Az *í-zés* másik terjedési góciának tartott nyírségi–szamosháti területeken (például Szabolcs vármegyében) ezzel szemben többnyire csak a 14. század második felében bukkannak fel az *í ~ é* szembenállást sejtető adatok, például *Tuzsér* (1354: *Tusyr* ~ 1345: *Geustusera*, 1387: *Twsyr*, Cs. 1: 528) és *Körtvélyestelek* (1374: *Kurthwylestelek*, NÉMETH 1997: 115) települések nevében (vö. N. FODOR 2008: 147). Szatmár megyéből ehhez hasonlóan idézhetünk *í-ző* formára utaló, *y*-nal írt adatokat ugyanebből az időszakból, így például *Majtény* (1387: *Mahtyn* ~ 1348: *Mothen*, Cs. 1: 468), *Namény* (1357: *Nomyn* ~ 1325: *Nomen*, NÉMETH 2008: 197) és *Penészlek* (1327: *Pelyznuk* ~ 1367: *Peleznek*, NÉMETH 2008: 224) településnevek mutatnak ilyen sajátosságot, *Géc* település neve pedig — az utóbbi példához hasonlóan — már valamivel korábban megjelenik *y*-nal írt formában (1316: *Gych* ~ 1280: *Gech*, NÉMETH 2008: 95).

Ezek az adatok azonban nem lehetnek alkalmasak önmagukban arra, hogy a terjedés nyírségi–szamosháti góciát általuk feltételezzük, mivel ebben az időszakban már a nyelvterület minden részén találunk e körbe tartozó példákat.

Az *í ~ é* szembenállást tükrözik számos személynévi eredetű helynév adatai a nyelvterület különböző részein (pl. *Bagamér* 1348: *Bagamir* ~ 1281: *Bogomer*, KMHsz. 1: 41, Bihar vm.; *Békés* 1236 P./PR.: *Bekis* ~ 1215/1550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50, Békés vm.; *Bény* +1135/1262/1566: *Byn*, 1320/1633: *Bin* ~ 1273/1356: *Ben*, Gy. 2: 227, Esztergom vm.; *Izsép* 1332–1337: *Isyp* ~ *Isep*, Cs. 1: 350, Zemplén vm.; 1342: *Ysyp* ~ 1247: *Ysep*, KMHsz. 1: 137, Baranya vm.; *Izsép* 1371: *Isipfolua*, Gy. 4: 78, Liptó vm. ~ 1295: *Isep*, Gy. 2: 512, Gömör vm.; *Lajmér* 1344: *Loymir* ~ 1274: *Loymer*, KMHsz. 1: 170, Baranya vm.).

Az *í ~ é* szembenállást mutató adatok között jó néhány példát találunk közszoói eredetű helynevekre vagy közszóként álló adatokra is (pl. *Belényes* [1297–1317] > 1374/1500 k.: *Belinis* ~ 1332–1337/PR.: *Belenes*, KMHsz. 1: 50, Bihar vm.; *eresztvény* 1316: *herestwyn*, *erestwyn* ~ 1284: *Ereztwen*, HA. 1: 25, Abaúj vm.; 1324: *Forcasereztewyni* ~ *Farkaz ereztuueni*, HA. 4: 57, Nyitra vm.; *hasadék* 1323: *Feuldhasadyk* ~ *Feuldhasadek*, HA. 3: 71, Krassó vm.; *Füzér* 1324 > 1355: *Fyzir* ~ 1335: *Fuzer*, KMHsz. 1: 106, Abaúj vm.; *Gyékényes* 1324/XVIII.: *Gekynes*

~ 1322: *Gekenus*, KMHsz. 1: 117, Bars vm.; *rét* 1323/1324: *Jeszenowa rite* ~ 1322/XVI.: *Jeszenovaréthe*, HA. 1: 37, Árva vm.; +1327/519: *Kesleurythe* ~ +1293: *Kezle rete*, HA. 4: 59, Nyitra vm.; 1315>1391: *Malocharyte*, Gy. 4: 78, Liptó vm.; *Kökényér* 1318/1319: *Kokyner* ~ 1339: *Kukener*, KMHsz. 1: 162, Csanád vm.; *Körtvélyes* 1268/1347/1383: *Kurthuilis* ~ 1268/1347: *Kurtuelus*, HA. 3: 63, Komárom vm.; *Körtvélykapu* 1319: *Kurthwylkopu* ~ 1319: *Kurtuelkopu*, Cs. 5: 717, Torda vm.; *Mély-ér* +1214/1334/1342: *Myler* ~ 1075/+1124/+1217: *Meler*, HA. 3: 27, Heves vm.; *Mély-patak* 1335/1336: *Mylpatak* ~ *Melpatak*, HA. 4: 48, Nógrád vm.; *Ménes(telke)* 1332: *Mynusteluke* ~ 1326: *Menes*, Gy. 3: 363, Kolozs vm.; *Moharréve* 1323/1334: *Moharryve* ~ 1323: *Mohareve*, KMHsz. 1: 190, Bács vm.; 1328: *Ziplak* ~ 1280: *Sceplok*, KMHsz. 1: 262, Abaúj vm.; 1332–1335/Pp. Reg: *Scyplak* ~ *Sceplak*, Gy. 3: 373, Kolozs vm.).

A jövevénynevek között szintén találunk ilyen kettősséget mutató adatokat (pl. *Eszék* 1339: *Ezyk* ~ 1332–1335/PR.: *Ezeek*, KMHsz. 1: 93, Baranya vm.; *Predmér* 1193: *Predmir* ~ 1498: *Predmer*, FN. 89, Trencsén vm.; *Trencsén* 1193: *Trenchin* ~ 1243: *Trenchen*, FN. 79, Trencsén vm.).

Az adatok alapján jól látható, hogy a 14. században a nyelvterület nyugati (pl. Vas, Sopron vm.), északi (pl. Trencsén, Nyitra, Abaúj, Zemplén vm.) és déli részén (pl. Baranya, Bács, Csanád, Krassó vm.) is bőséggel találunk a jelenségre utaló példákat.

6. Az egyes adatok elemzésekor ugyanakkor mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy a helyesírási következetlenség miatt legfeljebb nagyszámú adat együttes előfordulása alapján tehetünk olyan kijelentést, hogy az egyes területeken az *i* ~ *é* kettősség valóban jelen volt. Mivel pedig a felhasznált források adatainak megbízhatósága is nyilvánvalóan különböző (ez az oklevél státusától függ: az eredeti és a hiteles oklevelek adatai nyilvánvalóan más forrásértékkel bírnak, mint a hamis, az interpolált vagy a másolatban fennmaradt oklevelek adatai), emiatt azok nem vehetők azonos súllyal számításba.

Különösen a korai datálású adatokat szükséges alaposabban szemügyre venni, a hangtörténeti szakirodalom álláspontja szerint ugyanis az *i* ~ *é* szembenállást kialakító változások a 13. századtól kezdődően indultak meg. Az ide vonható példák — mint az 1211-ből származó *Kyrou* 'kérő' adat, amelyben az *ě* > *é* > *í* és az *ě* > *i* > *í* változási sor egyaránt feltehető —, illetve az illabiális utótagú (*ei*) diftongusok kétirányú monoftongizációja eredményeképpen létrejövő *i* ~ *é* szembenállást mutató formák (pl. 1240 k.: *Kec*, 1337: *Kykeg*, BÁRCZI 1958: 89) ugyanis leghamarabb a 13. században jelentkeznek (BÁRCZI 1967/2002: 154). Ehhez persze azt is hozzá kell tennünk, hogy éppen a nagy adatmennyiségen és újszerű tudományos módszerekkel elvégzett vizsgálatok a hangtörténetnek a kronológiára vonatkozó eredményeit, megállapításait is nyilvánvalóan pontosítani fogják, azokat ezért nem szabad mereven kezelniük.

A korai, bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adataival szembeni óvatosság szükségességét a következő néhány példával szemléltetem. A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevélben adatható például a *Kék* helynév *Kyk* formában (Cs. 3: 69, Zala vm.), ennek az adatnak a 11. századhoz kötése azonban meglehetősen bizonytalan (DHA. 1: 238), mert valószínűbb, hogy az csak az oklevél hamisításának idejére, vagyis a 14. századra vonatkoztatható (az oklevél datálása: +1082/1350/1407, DHA. 1: 238, vö. KARLINSZKY 2016). Hasonló a helyzet az 1093-ból származó *Echir* adat esetében. Azt az 1093-as oklevelet ugyanis (Cs. 3: 69, Zala vm., ÁÚO. 6: 67), amelyben Szent László király a tihanyi apátság birtokát és jogosítványait megerősíti, SZENTPÉTERY IMRE és GYÖRFFY GYÖRGY szintén hamisnak minősítik, s legkorábbi átíratának idejét a 13. századra, illetve a 14. századra keltezik (RegArp. 26, DHA.). Ennek folytán pedig a benne szereplő *Echir* adatot — ami *Ecsér* településre vonatkozik — nem vehetjük mint 11. századi adatot figyelembe.

Ahhoz, hogy a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait nyelvjárástörténeti szempontból értékelni tudjunk, mindenekelőtt a forrás kronológiai rétegeibe kell őket besorolnunk, illetőleg a feltehető korabeli hangzásukat kell meghatároznunk. Ennek érdekében az adatot többféle vonatkozási rendszerben szükséges értékelnünk: a kérdéses forrás többi szórványával való összevetése; az adott szórvány hang- és helyesírás-történeti jellemzése a kor helyesírási gyakorlatához és hangállapotához viszonyítva;⁵ illetve az adat által jelölt hely teljes adatsorának a figyelembevételre egyaránt lényeges szempontjai az analízisnek. Minthogy pedig a kor hangtörténete a nyelvjárástörténettel kéz a kézben jár, mindezt célszerű nyelvjárástörténeti keretbe illeszteni, vagyis az adatot tartalmazó oklevél kronológiai síkjainak idejében és a kiállítás helyén jellemző nyelvjárási jegyekre is tekintettel kell lennünk.

Mindezt a továbbiakban egy konkrét példán, a *kökény* lexéma *i*-ző, *kökiny* változatainak elemzésével szemléltetem. A jelenség illusztrálására azért nyújtanak kitűnő példát a *kökény* (< tör. **kökän*, WOT. 581) növénynév korai, *i*-ző formái, mert azok a 11–13. században rendre csak átírt oklevelekben bukkanak fel; vö. *Kökény kereke* +1015/+1158//1403/PR.: *Kuchinkereby*, +1015/+1158//XVII.: *Keuchin* Kereow (DHA. 1: 73), *Kökény-mező* 1231/1397: *Cukynmezey*, *Kökényfő-kút* 1243/1354: *Kukynfeukut* (Oklsz. 533, de lásd a *Kekenfeukuth* adatot ugyanebből az oklevélből, ÁÚO. 12: 686). Más forrásokban azonban *é*-ző formában adatható a *kökény* lexéma, pl. *Kökény ere* 1211: *Cucen* Hereh (Csanád

⁵ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Margit-legendából származó *fáradtságnak miatta* szerkezet példáján keresztül illusztrálja azt a fontos megállapítást, mely szerint „a megnyilatkozás külső jellemzői a történetiségben szükségképpen válnak részeivé az adatnak, ugyanis ellenkező esetben öszszemosódnak a változatok közötti különbségek”. Az általa idézett adat értékeléséhez ugyanis hozzátartozik, hogy az a Ráskai Leától származó 1510-es másolatban maradt fenn, és ugyanebből a korból a fenti módon nem jelölt névutós szerkezeteket is ismerünk (2010: 139).

vm., Gy. 1: 864), *Kerek-kökény* 1250: *Kereckuken* (Nógrád vm., HA. 4: 46), *Kökény* 1255: *kuken* (Abaúj vm., HA. 1: 27), *Kökényér* +1256: *Kukener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-kerek* 1269: *Kukenkerek* (Borsod vm., HA. 1: 93), *Kökényes* 1307: *Kukenis* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* 1340: *Kekener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1341: *Kukenzegh* (Csongrád vm., HA. 1: 106), *Kökényes* 1341: *Kukenes* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényes* 1342: *Kukenus* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* +1247/+1284//1572: *Kwkenyer* ~ *Kwkener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1261/1271: *Kukenzug* (Heves vm., HA. 1: 26), *Kökényes* 1261/1394: *Kukenus* (Komárom vm., HA. 3: 63). Az előbb mondottak értelmében ez pedig arra int, hogy az adatokat ne tekintsük automatikusan az eredeti oklevél keletkezési idejéhez tartozónak, mert azok a későbbi átírások, másolások, hamisítások következtében is elnyerhették az oklevélben látott formájukat.

Óvatosságunkat még indokoltabbá teszi az a tapasztalat, hogy a *kökény* más, eredeti oklevelekből származó *i*-ző adatai legkorábról a 14. századból származnak (pl. 1328: *Kukynheer*, Gy. 1: 862, Csanád vm.; 1337: *Kukiner*, 1337: *Kwkyn*, Gy. 1: 862, Csanád vm.; 1347: *Kuukyn*, Z. 2: 244, Csanád vm.; *Kökény-szarv* 1356: *Kukynzarw*, OklSz. 533; 1354: *Kukynfeukuth*, Gy. 2: 540, Gömör vm.).

A hamis Pécsváradi oklevél adatára vonatkozóan ugyanakkor azért nem feltételezhetjük, hogy az *i*-ző forma a későbbi évszázadok nyelvjárási állapotának tükröződése az oklevélben, mert az oklevél más szórványainak különböző átiratokban adatható kizárólagos *é*-ző formája ezt nem támasztja alá (lásd például *Hetény* +1015/+1158//1403/PR.: *Heten*, *Hethen*, +1015/1158//XVII.: *Chethen*, *Hethén*; *Három-körtvély* +1015/+1158//1403/PR.: *Harumkurtuel*, +1015/+1158//XVII.: *Haromkörtvély* (DHA. 1: 74–75).⁶ Sokkal inkább arra gyanakodhatunk, hogy a Pécsváradi oklevélbeli forma valamiféle íráshiba, annál is inkább, hogy a 11. században kivételesnek tűnő forma romlott jellegére a helynév második névrésze is felhívja a figyelmet (*kereke* +1015/1158//1403/PR.: *kereby*, +1015/+1158//XVII.: *Kereow*, DHA. 1: 73).

7. A hangtani szembenállások ómagyar kori területi sajátosságainak leírása természetesen attól a körülménytől sem lehet független, hogy az oklevelekben fellelhető szórványok nem feltétlenül az adott hely nyelvjárást tükrözik (vö. PAPP 1959: 5–6, N. FODOR 2008: 129–133, JUHÁSZ 2018: 314, BÁRTH M. 2018: 28, BAKRÓ-NAGY 2010: 135–136). BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy „még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor

⁶ További ide vonható adatok: *körtvélyfa* +1015/+1158//1403/PR.: *Kurtuelfa*, *Curtuelfa*, +1015/+1158//XVII.: *Körtvelyfa*; *Séd feje 1.* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedfev*; *Séd feje 2.* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedefey*; *Séd(i)* +1015/+1158//1403/PR.: *Sedý*, +1015/1158//XVII.: *Sedey*; *Kovásséde* +1015/+1158//1403/PR.: *Kouas sede*; *Mitár sédje* +1015/1158//1403/PR.: *Mitar sede*; *Sövénye* +1015/+1158//1403/PR.: *Suene*; *[Apát]-széna* +1015/+1158//1403/PR.: *Scena abbatis* (DHA. 1: 74–75).

nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6). Az a gondolat, mely szerint az oklevelekben fellelhető szórványok akár a kiállító hatóság nyelvhasználatát is jellemezhetik, a magyar nyelvjárástörténeti szakirodalomban tudomásom szerint legelőször PAPP LÁSZLÓ munkájában jelenik meg, aki az eredeti oklevelek szórványaival kapcsolatban is számol azzal, hogy azok esetleg a kiállító hatóság kancelláriájának vagy konkrétan az ügyben eljáró nótáriusnak a nyelvi sajátosságait adják vissza, az átíratok nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságát illetően pedig kifejezetten szkeptikusan foglal állást ugyanezen okból (1959: 6).

A különböző átíratokban fennmaradt oklevelek vizsgálatával a legtöbb esetben valóban nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni azt, hogy a megfelelő szórványok mennyiben köthetők a nevek által jelölt területek nyelvhasználatához, s milyen mértékben tükrözhetik a kiállító hatóságnak (kancelláriának, hiteleshelynek) vagy egyik nótáriusának nyelvjárását. N. FODOR JÁNOS kései ómagyar kori, azonos ügyszámhoz tartozó és azonos neveket tartalmazó oklevelek hangtani sajátosságainak összevetésekor állapította meg, hogy „mivel effajta vizsgálatot csak korlátozott számban végezhetünk, hiszen a perekhez kapcsolódó oklevelek nagy része nem maradt fenn, biztosat továbbra sem tudunk mondani a helyi nyelvjárás és a kancellária nyelvhasználatának összefüggéseiről és különbségeiről” (2008: 132, vö. még BAKRÓ-NAGY 2010: 146).⁷ Ennek ellenére nem tűnik teljesen érdektelennek az ilyen oklevelekben fennmaradt adatok összevetése, hiszen ezáltal nem egy esetben választ kaphatunk (vagy legalábbis remélhetünk) arra a kérdésre, hogy bizonyos nyelvjárástörténeti jelenségek miért tűnnek fel olyan területeken, illetve olyan időben, ahol és amikor az nem lenne várható (lásd ehhez még N. FODOR 2008: 129–133).⁸

Az átírási gyakorlat hangtani és helyesírási vonatkozásait konkrét példákon keresztül korábban N. FODOR JÁNOS (2008: 129–133) és KENYHERCZ RÓBERT (2016: 12) mutatta be. Az alábbiakban ezzel a jelenséggel kapcsolatosan én magam olyan eseteket kívánok felvillantani, amelyek az *i* ~ *é* szembenállás tárgyköréből valók, s amelyek — N. FODOR JÁNOS és KENYHERCZ RÓBERT korábbi

⁷ A kései ómagyar korra vonatkozóan éppen ezért a nyelvjárástörténeti jelenségek vizsgálatához sokkal inkább az urbáriumok, összeírások anyagát tekintjük alkalmasabb forráscsoportnak (2018: 132).

⁸ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Nyulak-szigeti Domonkos rendi apácakolostor 16. századi másolóműhelyének scriptorai által másolt szövegek eltérései kapcsán jegyzi meg, hogy azok „okai a lejegyző eltérő nyelvváltoztatától kezdve a szövegértelmezési eltéréseken keresztül egészen a történeti változások lehetőségeiig terjednek”. Így például véleménye szerint egy lezajlott vagy éppen zajló változással, az igekötő terjedésével magyarázható a *vessed el tőled az bünt* szerkezetben az igekötő betoldása, míg az olyan zöngés–zöngétlen ingadozások, mint például *hirtettemi* ~ *hirdettemi*, *dudására* ~ *tudasara*, „a scriptor egyéni nyelvvaltoztatáról tudósít” (2010: 147).

ilyen irányú vizsgálataihoz hasonlóan — az effajta elemzések szükségességét szemléletesen illusztrálják.

7.1. A különböző átiratokat tanulmányozva többnyire csak adott szórványok eltéréseit regisztrálhatjuk, s a legtöbb esetben nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy ezek a különbségek tényleges hangtani módosulásokat tükrözhetnek-e, vagy csupán helyesírási okok állnak a háttérükben. Ha pedig az eredeti oklevél nem maradt fenn, nyilvánvalóan azt sem tudjuk megítélni, hogy az átiratok közül melyik áll közelebb az eredeti szöveghez hangtani és helyesírási tekintetben.

Egy 1324-ben keltezett oklevélben, amely Pelejte⁹ László nagyazari birtokrészét ítéli vissza Füzéri János ellenében, *Füzér* település neve több változatban is felbukkan aszerint, hogy az 1324-es eredeti iratot tartalmilag átíró oklevél mely kiállítótól származik. Az oklevelet először 1351-ben Miklós nádor ítélete alapján a jászói konvent írja át, s benne a *Füzér* szórványt *Fizer* és *Fyuzer*, tehát a második szótagjában *é*-zõ formában találjuk meg (Dl. 99422, Károlyi 1: 189, 191, 195, 196). Az oklevélszövegnek az *i* ~ *é* szembenállás körébe vonható egyéb példái szinte kivétel nélkül *é*-zõ alakok (*Zemlen*, *Zemleniensi*, *Isep*, Károlyi 1: 189, 192, 193, 195), *y*-nal írva mindössze egyszer adatható benne *Zemplén* vármegye neve (*Zemlyn*, Károlyi 1: 191). Ez utóbbi forma jelenléte azonban a vármegyenév etimológiájával is összefüggésben lehet, a magyarba átkerült név ugyanis egy déli szláv **Zeml'ьnъ* szláv alakra vezethető vissza, vagyis az elsődleges magyar alapalak hangsúlytalan szótagi magánhangzója eleve *i*-zõ lehetett (FNESz.). Ez persze nem befolyásolja a hangtani kettõsség jelenlétét, ugyanakkor az *i*-zõ változat koraiságát kellõképpen magyarázza.

Szécsi Miklós országbíró 1355-ben az egi káptalannak ugyanebben az ügyben hagyja meg, hogy „a nevezett birtok kérdéses három negyedét becsültesse meg, s eljárásáról jelentést tegyen” (Károlyi 1: 227). A perrõl készült okirat szintén az 1324-es oklevél tartalmi átírása, de benne a *Füzér* településnév az 1351-es átirattól eltérõen az *é*-zõ *Fyzer* mellett *i*-zõ *Fyzir* és *Fyzyr* formában is elõkerül (Dl. 99427, Károlyi 1: 228, 229, 231, KMHsz. 1: 106). Ugyanígy *Izsép* település neve is megtalálható benne *Isyp* és *Iseph* alakban egyaránt (Károlyi 1: 228, 229). Az oklevél egyéb szórványait megvizsgálva azt látjuk, hogy az *i* ~ *é* szembenállás tekintetében benne az *é*-zõ alakok dominálnak: például a *Kelecsény* (*Kelechen*, Károlyi 1: 233) és *Szécs* (*Zech*, *Zeech*, Károlyi 1: 227, 233) nevek kizárólag *é*-zõ alakban bukkannak fel.

⁹ A településnévbõl *-i* képzõvel alakult, illetve az oklevelekben gyakran latinos *de* prepozíció + településnév struktúrával rögzített személyjelölõ formák többnyire nem azonosíthatók még *Pelejte*, *Debreceni* stb. típusú családnevekként, inkább csak Pelejtérõl, Debrecenbõl stb. való, illetõleg ott birtokos jelentéstartalommal bíró megjelölések lehetnek (vö. ehhez TÓTH 2016: 147). Az egyszerűség kedvéért azonban itt a történeti szakirodalomban szokásos módon *Pelejte* stb. formában adom meg ezeket az elemeket.

Minthogy a két (1351-es és 1355-ös) átírat között jelentősebb időbeli távolság nincs, a helyesírási következetlenség és az adott nyelvjárástípus nyelvi ingadozása mellett talán egyéb okokat is érdemes mérlegelnünk annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy a korábbi oklevél *é-ző* formáit az átíratok során miért váltják fel éppen *Füzér* és *Izsép* települések neveiben az *i-ző* alakok (pontosabban miért jelennek meg ezek is), s azok vajon csak helyesírási különbségként értékelhetők, vagy valós *i ~ é* ejtésbeli eltérést jeleznek. Az *i-zés* átíratokbeli, adott nevekre jellemző felbukkanása kapcsán azt a lehetőséget is érdemes mérlegelnünk, hogy az első szótagi zárt magánhangzó (*i, iü ~ ü*) hatására ezekben a nevekben a zártabbá válás esetleg korábban elindult, mint az első szótagban nyíltabb magánhangzót tartalmazó nevek esetében.

SZENTPÉTERY IMRE révén ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az oklevelek átírása során gyakoriak az ún. perszeverációs hibák, „amelyek abból a hajlandóságból keletkeznek, hogy a tudatban már egyszer fellépett képzet utóbb zavarólag magától újra fellép” (1942: 413, HAADER 2009: 55). Ez a másolás természetéből következik, hiszen annak során a másoló általában legalább egy szót hall vagy olvas el egyszerre (attól függően, hogy hallás vagy olvasás utáni lejegyzésről van-e szó), de bizonyos kutatások szerint a másolás nem is szavanként, hanem több szó elolvasása és egyszerre történő lejegyzése útján történik (SZENTPÉTERY 1942: 413–414, HAADER 2009: 55). A *Fyzyr* lejegyzést látva ezzel a lehetőséggel is érdemes reálisan számolhatnunk.

7.2. Némely átírások esetében a bizonytalansági tényezők valamelyest mérsékelhetők, sőt a megfelelő fogódzók használatával akár óvatos állásfoglalást is tehetünk abban a kérdésben, hogy az adott szórvány különböző formái közül melyik tükrözhet valós névhasználatot. Az esztergomi káptalan 1285. évi hamis oklevelének *Békéstelek* szórványa jó példát szolgáltat ennek szemléltetésére. Az oklevelet először 1366-ban az egri káptalan írja át tartalmilag Kont Miklós nádor rendeletére. Ez az átírt oklevél két másolatban maradt fenn, egy 1369-es, Opuliai László nádor által kiállított és egy 1391-ben Bebek Imre országbíró rendeletére készült oklevél formájában. Az 1369-es oklevél a *Békéstelke* nevet *Bekesteleke*, vagyis *é-ző* formában tartalmazza (Dl. 41783); az 1391-ben kiállított oklevélben viszont *Bykestelek* alakot adathatunk (Dl. 42494). Arra azonban, hogy ez utóbbi írásmód mögött nem feltétlenül rejlik *i-ző* ejtésmód, több tényező is utal. Az oklevélben egyrészt jó néhány *é-ző* szórvány található (+1285>1366/1391: *Deser*, *Legen*, Gy. 3: 215, 259, Hont vm.), másrészt maga a *Békéstelek*, *Békéstelke* név sem fordul elő sehol másutt ilyen, tehát *Bykes* formában (lásd pl. 1341: *Bekesteleku*, Gy. 3: 235, Hont vm., sőt a *Békés* településnév adatai között is mindössze egy ilyen alakot találunk, 1215/550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50).

A hangsúlyviszonyokkal való összefüggést szintén érdemes segítségül hívni annak eldöntéséhez, hogy az adott formában szereplő adat pusztán írássajátosságként

értékelhető-e, vagy valós kiejtésbeli különbséget jelez. BENKŐ LORÁND jelenkori erdélyi magyar nyelvjárási adatok segítségével vizsgálta a hangsúlyviszonyok hangmódosító hatását, közte a számunkra itt fontos kérdést, a hangsúlynak a nyíltsági–zártági fokkal való összefüggését. A vizsgálat azt a korábban leginkább csak elméleti szinten megfogalmazott tételt támasztotta alá, mely szerint a hangsúlyosság a nyíltabb hangvariációkat részesíti előnyben. BENKŐ szerint ennek a fonetikai magyarázata az, hogy a hangsúlyos jelleggel együttjáró nagyobb hangerő automatikusan tisztább artikulációjúvá teszi a zártabb magánhangzót, aminek a hangszíne ezáltal a nyíltabb nyelvállásfok felé mozdul el, mivel a nyíltabb magánhangzók fonetikailag tisztább, erősebb jellegűek, vagyis hangzósabbak (1958: 79–80, de lásd ehhez még GÓSY 1998: 281).¹⁰ A jelenségre nyelvtörténeti példát is szolgáltat BENKŐ: úgy véli, hogy a hangsúlytalan helyzettel magyarázhatjuk például azt, hogy abszolút szóvégen az alsó nyelvállású tövégi magánhangzók a lekopásuk előtt felső nyelvállásúakká váltak (1958: 81). Ezek alapján kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy a zártabbá válás a *Békéstelke* név esetében a hangúlyos szótagban előbb következett be, mint a hangsúlytalan szótagban (lásd pl. *Tétény* [1257–1259]: *Tetyn*, Gy. 4: 577, Pest vm.; 1324/XVIII.: *Gekynes*, KMHsz. 1: 117, Bars vm.; *Békés* 1295/1423: *Bekis*, KMHsz. 1: 50, Békés vm.).

Fontos azonban mindehhez azt is hozzátennünk, hogy a modern fonetikai-fonológiai kutatások eredményei a hangsúly és a nyelvállásfok közötti összefüggés tekintetében rendre ellentmondásos eredményre vezetnek. MARKÓ ALEXANDRA és munkatársai arra mutattak rá, hogy a tudományos közvélekedés szerint a magánhangzók minősége a magyar beszédben sem a mondathangsúly, sem a mondathangsúllyal egybeeső szóhangsúly függvényében nem változik (lásd ehhez pl. KÁLMÁN–NÁDASDY 1994: 401); de elképzelhető a fonológiailag nem releváns különbség ellenére, hogy „a hangsúlyosság hordozója mégis valamiféle [...] fonetikai különbség” (2018: 87, vö. még KASSAI 1994: 659, GÓSY 2004: 202). A hangsúllyal és a magánhangzók nyelvállásfokával kapcsolatos korábbi kutatások közül érdemes megemlítenünk MAGDICS KLÁRA munkáját, aki szerint „hangsúlytalan helyzetben a magánhangzók formánsai lefelé tolnak” (1965: 21), ami a magánhangzók zártabb és hátrább képzett voltát jelenti; a részletes elemzésből ugyanakkor az derül ki, hogy a tendencia korántsem egységes (MARKÓ et al. 2018: 88). A nemzetközi szakirodalomban több utalást találunk arra, hogy a hangsúly nagyobb vokális erőfeszítéssel jár együtt (vö. még MÁDY 2015: 198, GÓSY 2004: 200), aminek a következtében a hangsúly megjelenése a zöngé minőségében is tetten érhető. MARKÓ és munkatársai felhívják ugyanakkor arra is a

¹⁰ A hangsúlyviszonyok nyelvállásfokot befolyásoló szerepére BENKŐ további idegen (angol és orosz nyelvbeli) példákat is idéz (1958: 80).

figyelmet, hogy ezek a kutatások olyan nyelvek (például az angol, a holland és a német) hangsúlyviszonyait helyezték a középpontba, amelyek lexikai hangsúly-mintázatai nagy mértékben különböznek a magyar nyelvétől (2018: 90).

7.3. Az egy-egy szórványt érintő hangalaki vagy helyesírási módosulások per sze a maguk esetlegességével kevésbé szolgálnak bizonyító erővel a tudatos beavatkozást illetően. Akkor azonban, amikor az átírás következtében egyazon oklevél több szórványa módosul ugyanolyan módon, talán nagyobb valószínűséggel vethetjük fel az oklevél másolójának a beavatkozását. Így például IV. Béla 1268. évi oklevelének 1347-ből fennmaradt változatában (DI. 248543) több név következetesen használt *é-ző* változatával (1268/1347: *Erchen, Semlekus, Kurtuelus, Vegag*) szemben állnak az utóbbi oklevél alapján a Budai káptalanban készült 1383-as másolatban fennmaradt feltételezhetően *í-ző* adatok (1268/1347/1383: *Erchyn, Semlykus, Kurthuilis, Vygag*) (Str. 41, 43, HA. 3: 67, Ortway 1: 295). Ebben az esetben tehát joggal gondolhatjuk azt, hogy az oklevelet 1383-ban másoló személy módosított az 1347-es szöveg nyelvi és ezzel együtt helyesírási arculatán a saját nyelvjárásának a hatására, ami pedig egybeeshetett esetleg a formálódó *í-zés* térnyerésével is. Azt azonban, hogy az 1268-as oklevél *í-ző* vagy *é-ző* változatokat mutatott-e, nem tudjuk eldönteni. Ezt a gondolatmenetet továbbfűzve pedig nyilván abban sem foglalhatunk állást, hogy az 1347-es oklevelet átíró személy hűen adta-e vissza az eredeti oklevél nyelvi formáit, vagy esetleg a saját nyelvjárásához, illetve a kialakuló normához igazította-e a szórványok írásmódját.¹¹

8. Problémafelvető jellegű írásomban a korai ómagyar kori *í ~ é* szembenállás körébe vonható minél gazdagabb példaanyagon keresztül igyekeztem olyan buktatókra, akadályokra felhívni a figyelmet, amelyek egy része a korszak hangalaki nyelvjárási különbségeit általában véve is jellemzi. Ilyen módon e dolgozatom egy nagyobb lélegzetvételű, más hangtani nyelvjárási különbségek példáit is felsorakoztató módszertani jellegű munkába illeszkedik. Az *í ~ é* szembenállás elemzése ugyanakkor a jelenség egyedi vonásai révén több ponton olyan differenciált megközelítést is igényelhet, ami újabb részletekkel gazdagíthatja a hangtani nyelvjárási különbségek vizsgálatának módszertanát.

¹¹ Az oklevélíró nyelvi beavatkozására általában az adott szórvány egyéb forrásokbeli ismerete révén is következtethetünk, minthogy azonban az itt említett nevek meglehetősen egyedi előfordulásúak, esetükben ez a fogódzó kevésbé jöhet számításba. További adatként ugyanis mindössze csak a *Zsemlyékes* (1261/1394: *Selmekus*, Gy. 3: 387, 452), illetve az 1347-es oklevél 16. századi átíratában adatolható *Körtvélyes* (1268/1347/1508: *Curtuelus*, Gy. 3: 447) említhető meg, ez azonban szintén nem problémamentes (az átíratbeli helyzete miatt).

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018. *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958. *A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban*. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Magyar hangtani dolgozatok*. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 53–85.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BYNON, THEODORA 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DI. = *Diplomatikai Levéltár*. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DöbrK. = ABAFFY CSILLA–T. SZABÓ CSILLA–MADAS EDIT 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.

- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- GH. = BARTÓK ISTVÁN főszerk., *Grammatica Hungarolatina. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Series Nova 15. Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.
- GÓSY MÁRIA 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv* 95: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. 2017. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szempontból. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–NÁDASDY ÁDÁM 1994. A hangsúly. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- KARLINSZKY BALÁZS 2016. A Veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23: 65–85.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN szerk., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1–5. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Budapest, 1882–1897.
- KASSAI ILONA 1994. A fonetikai háttér. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 581–665.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.
- KNEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300, 579–595.
- MÁDY KATALIN 2015. *A fogadodban sok a vendég*: hosszú magánhangzók egy mezősi nyelvjárásban. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 196–210.
- MAGDICS KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MARKÓ ALEXANDRA–BARTÓK MÁRTON–GRÁCZI TEKLA ETELKA–DEME ANDREA–CSAPÓ TAMÁS GÁBOR 2018. Mondathangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók néhány artikulációs és akusztikai jellemzője a magyarban. *Beszédkutató* 26: 85–109.

- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Budapest, Akadémia.
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I/1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Str. 1–3. = KNAUZ NÁNDOR–DEDEK CRESCENS LAJOS szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–3*. Esztergom. 1874–1924.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1871–1931.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.

Opportunities and Limitations of Studying the *í ~ é* Opposition of the Early Old Hungarian Era

In former scholarly publications we may find only uncertain references to the regional characteristics of the *í ~ é* opposition of the Old Hungarian Era; the detailed analysis of the phenomenon from the perspective of historical dialectology and phonology has still not been completed due to the problematic nature of the issue. In this paper I explore the problems related to the study of the regional attributes of the *í ~ é* opposition and in this process I outline findings related to phonological dialectological phenomena from the Old Hungarian Era that are valid in a broader context as well.

It is not an easy task to identify lexeme pairs with an *i ~ é* opposition. One of the reasons for this is the orthographic inconsistency characteristic of the era in general, while the other cause is that historically there are no homogeneous phenomena underlying these differences. In my paper I present the regional features of the *i ~ é* opposition during the Old Hungarian Era while considering these difficulties as well. When studying data exemplifying the *i ~ é* opposition, however, I also addressed a more general topic, the source value of data from the perspective of historical dialectology in charters that have not survived in their original form.

Keywords: historical dialectology, phonology, *i ~ é* opposition

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu

